

Таиров К.А., Кадыров А.А.

КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВАНЫН ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ
КӨМҮР КЕНДҮҮ ШААРЛАРДЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ЖАНА БҮГҮНКҮ АБАЛЫ

Таиров К.А., Кадыров А.А.

ОТРАЖЕНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ
УГЛЕДОБЫВАЮЩИХ ГОРОДОВ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
КАКЕН МАМБЕТАЛИЕВОЙ

K. Tairov, A. Kadyrov

REFLECTION AND CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF COAL MINING
CITIES IN SCIENTIFIC RESEARCH BY KAKEN MAMBETALIEVA

УДК: 908

Кен казуунун баишталышы жана көмүр өндүрүшү өнүккөн мезгилдер, К.Мамбеталиеванын иликтөөсүндө кеңири камтылып, анын илимий-ишинде совет доорундагы өсүп-өнүгүүсү чагылдырылган. Окумуштуу шахтерлордун жалпы абалына, алардын жашоо шартына терең изилдөө жүргүзүү менен кыргыз-шахтерлорунун катмарынын көбөйүүсүн жана алардын шаарлардын калкынын курамына, шаардын инфраструктура-сынын калыптануусундагы ордуна басым жасаган. Макалалар кыргыз кыздарынан чыккан алгачкы этнограф, окумуштуу Какен Мамбеталиеванын илимий-изилдөөлөрүндө Кыргызстандын түштүгүндөгү Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр, Көк-Жаңгак көмүр кендеринин жумушчуларынын турмуш-тиричилиги, жашоосу, маданияты кеңири иликтенип көмүр өндүрүшүнүн айланасында өсүп чыккан шаарлардын өнүгүүсүндө чагылдырылган. Мындан сырткары көмүр кендүү аймактардагы мурдакы жана азыркы учурдагы жумушчулардын турмуш-тиричилиги, маданиятынан сырткары алар жашаган аймактардын кыскача тарыхы камтылып, шахтер-кыргыздардын жашоо, иштөө шартына жалпы мүнөздөмө берилген.

Негизги сөздөр: көмүр өндүрүшү, жумушчу-шахтерлор, аймактык реформа, инфраструктура, совет.

Начало и развитие угледобычи в Кыргызстане подробно освещено в исследованиях ученой Какен Мамбеталиевой, а ее исследования отражают развитие советской эпохи. Проведя углубленное изучение общего состояния горняков и условий их проживания, ученый сделал акцент на росте численности горняков Кыргызстана и их роли в составе городского населения и формировании городской инфраструктуры. Статья основана на исследовании Какен Мамбеталиевой, первого кыргызского этнографа и ученого, по изучению жизни и культуры рабочих Сулюктинского, Кызыл-Кийского, Таш-Кумырского и Кок-Джангакского угольных разрезов на юге Кыргызстана. Кроме того, помимо жизни и культуры прошлых и настоящих рабочих в угледобывающих районах, дается краткая история районов, в которых они проживают, и общее описание условий жизни и труда кыргызских шахтеров.

Ключевые слова: угледобыча, горняки, региональная реформа, инфраструктура, совет.

The origin and development of coal mining in Kyrgyzstan was described in detail in the research of the scientist Kaken Mambetalieva, and her research reflects the development of the

Soviet era. Conducting an in-depth study of the general condition of miners and their living conditions, the scientist focused on the growth of the number of miners in Kyrgyzstan and their role in the composition of the urban population and the formation of urban infrastructure. The article is based on a study by Kaken Mambetalieva, the first Kyrgyz ethnographer and scientist, to study the life and culture of workers in the Sulukta, Kyzyl-Kiysk, Tash-Kumyr and Kok-Dzhangak coal mines in southern Kyrgyzstan. In addition, in addition to the life and culture of past and present workers in coal mining areas, a brief history of the areas in which they live and a general description of the living and working conditions of Kyrgyz miners are given.

Key words: coal production, miners, regional reform, infrastructure, council.

Кыргыз кыздарынан чыккан алгачкы этнограф, окумуштуу Какен Мамбеталиеванын илимий-изилдөөлөрүндө Кыргызстандын түштүгүндөгү Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр жана Көк-Жаңгак көмүр кендеринин жумушчуларынын турмуш-тиричилиги, жашоосу, маданияты кеңири иликтенип көмүр өндүрүшүнүн айланасында өсүп чыккан шаарлардын өнүгүүсүндө чагылдырылган. Анын изилдөөлөрүндө жумушчулардын турмуш-тиричилиги, маданиятынан сырткары алар жашаган аймактардын тарыхын кенен камтылып, изилдөөнүн максатына ылайык шахтер-кыргыздардын жашоо, иштөө шартына жалпы мүнөздөмө берилген [1].

Совет мезгилинде Кыргызстандын түштүгүндөгү ири көмүр кендеринин айланасында турмуш кечирген калктын 60%дан ашууну шахтер-жумушчулар болгон. Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Таш-Көмүр жана Көк-Жаңгак көмүр кендеринин жумушчуларынын жашоосун изилдөөдө К.Мамбеталиева Москва, Ленинград (Санкт-Петербург) жана Ташкент архивдеринин фонддорунан, ошондой эле аталган кен-башкармалыктарынын архивдерин жана статистикалык маалыматтарын кеңири пайдаланган. Маалыматтар советтик окумуштуулардын Орто Азия боюнча иликтенген

этнографиялык эмгектери менен салыштырылып жазылган. Анткени, бул багыттагы илимий-изилдөө Кыргызстанда алгачкылардан болгон. Ошол эле мезгилде жергиликтүү эл пайдаланган диалектикалык сөздөр да ошол бойдон сакталган. Мисалы: сокмо, мака, тен-шерик, айван, дализ, катта-үй, жаван, балыш, гувалак ж.б. Кыргызстандын түштүгүндөгү ири көмүр кендери пайда болгон мезгилден баштап анын айланасында алгач турак жайлар кийинчерээк кичи-шаарлар пайда болгон.

Кен казуунун башталышы жана көмүр өндүрүшү өнүккөн мезгилдер, К.Мамбеталиеванын иликтөөсүндө кеңири камтылып, анын илимий-ишинде аталган шаарлардын совет доорундагы өсүп-өнүгүүсү чагылдырылган. Окумуштуу шахтерлордун жалпы абалына, алардын жашоо шартына терең изилдөө жүргүзүү менен кыргыз-шахтерлорунун катмарынын көбөйүүсүн жана алардын шаарлардын калкынын курамына, шаардын инфраструктурасынын калыптануусундагы ордуна басым жасаган.

К.Мамбеталиева Кыргызстандын көмүр кендүү аймактардагы шахтер жумушчулардын турмушун, маданиятын изилдегенден бери жарым кылымдан ашуун мезгил өттү. Бул мезгилдеалардын (шахтер-жумушчулардын) турмушунда жашоо абалында, жумушунда бир топ өзгөрүүлөр болду. Советтик доордо жумушчу-шахтерлордун турмушуна мамлекет тарабынан олуттуу көңүл бурулган. Алардын күндөлүк турмушуна керектелүүчү азык-түлүк, кийим-кече, күндөлүк керектелүүчү буюм-тайымдар арзан баада, үзгүлтүксүз камсыздалып турган. Мамлекет тарабынан турак-жай, иштөө үчүн шарт жетиштүү болуп, электр энергиясы, коммуналдык тейлөө жеткиликтүү болуп турган. Ошондуктан көмүр кендүү шаарлар «Москванын камсыздоосунда» деп аталган. Шахтерлор жашоого зарыл болгон эч нерседен муктаж болгон эмес. Шахтер кесиби жогору бааланып коомдо алардын кесиби дайыма даңазаланып, баркталып турган. Жумушчулар мамлекеттик планды аткаруунун үстүндө гана алектенген. Совет өкмөтү тарабынан жумушчуларды көмүр кендерине тартууга өзгөчө көңүл бурулган. Шахтерлордун айлык акылары башка адистиктердин эмгек акысынан беш-алты эсеге жогору болгон. Шахтерлор үчүн түзүлгөн мындай ыңгайлуу шарттар бул тармакка жаңы жумушчу күчүн тартууга мүмкүнчүлүк жараткан.

Көмүр өндүрүүнүн жогорулашы менен шаарларда соода, тейлөө тармактары жакшырып инженердик кадрлар жана тийиштүү билим алган жергиликтүү кадрлар кендүү шаарларга тартылган. Шахтерлор

шаарлары этникалык жактан да ар түрдүү болгон. Кенчилердин арасында орус, казак, татар, өзбек, тажик, украин, дунган, күрт, түрк, ж.б. улуттар иштеген. Кендүү шаарларда өндүрүштүн жогорку деңгээлинен, улуттардын түрдүүлүгүнөн, жогорку квалификациялуу адистердин бул жактарга карай агымынан улам бул шаарлар экономикалык жактан активдүү болуу менен бирге интеллектуалдык борборлорго айланган. Аталган шаарлардын ар биринде кенчилерди даярдоочу атайын тоо-кен окуу жайларынан тартып жөнөкөй окуу курстарга чейин болгон. Көмүр кендери менен биргеликте шаарлар өнүгүү жолуна түшүп шаарларда инфратүзүмү оорукана, мектеп, эс алуу жайлары, атайын окуу жайлары, эс алуу жайлары, маданий, спорттук мекемелер курулган.

Кыргызстанда совет өкмөтүнүн орношу менен жыйырманчы жылдардын аягында отузунчу жылдардын башында аталган шаарларда көптөгөн курулуштар башталды. Бул курулуштардын өсүү темпи көмүр кендеринин айланасындагы турмуштун жанданганын жана шахтерлордун жашоо шартынын жакшы жакка өзгөргөнүн даана көрсөтөт. Совет өкмөтү орногонго чейин аталган кендердеги шарт начар болгондуктан бул аймактарга падышалык Россия адамдарды саясий сүргүнгө жиберип турган. Ал эми совет бийлигинин тушунда өнөр жай тармактарында жашоого, иштөөгө мыкты шарт түзүлгөндүктөн ал аймактарга квалификациялуу адистер, жаштар келе баштаган.

Совет мезгилинде көмүр өндүрүшүндөгү атайын техникалардын пайдалануунун башталышы өндүрүмдүүлүктүн көрсөткүчүн жогорулаткан. Бул мезгилде көмүр өндүрүү өзүнүн эң жогорку деңгээлине жеткен. Көмүр өндүрүү 25 эсеге өсүп Кыргызстанда өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмү Орто Азияда өндүрүлгөн көмүрдүн 40% түзгөн [2]. Бирок Кыргызстан эгемендүүлүк алган мезгилден баштап өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмү төмөндөй баштаган. Анын негизги себептеринин бири мурдагы экономикалык байланыштардын үзүлгөндүгү, пландуу экономиканын жоюлушу. Өндүрүштөгү төмөндөөнүн таасири көмүр кендүү шаарлардын өсүүсүнө, жашоочуларынын социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизди. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү базар экономикасынын шартына ылайык келбей ар кандай реформалардын баскычынан өттү. Ар кандай деңгээлдеги реформалардан отун-энергетикалык тармак да четте калган эмес болчу. Терең иликтенип даярдалбаган социалдык-экономикалык реформалар айрыкча кичи жана орто шаарлардын өнүгүүсүнө терс таасирлерин тийгизди. Анткени бул реформаларда

реалдуу түрдө кичи жана орто шаарлардын өзгөчөлүгү толук эске алынган эмес болчу. Реформалардын Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Таш-Көмүр өндүрүш көмүр кендүү кичи шаарлар үчүн социалдык кесепттери оор болду. Андыктан эгемендүүлүк доорунун алгачкы мезгилинен кабыл алынган аймактык саясат жана социалдык-экономикалык программалар толук ишке ашпай кичи жана орто шаарлардын стратегиялык өнүгүүсү каатчылыкка учурап кичи шаарлардын көпчүлүгү артка карай шаар тибинен кайрадан айылдарга айлана баштады (рурализация). Ушундай шарттардан улам аталган шаарлар чарбалык маселелерин чечүүгө алсыз болуп, финансылык ресурстар чектелип ал эми шаардын инфратүзүмүнүн эскилиги жетип начарлай баштады. Көмүр өнөр жайынын айланасындагы тургундарынын жумуш ордунун жоюлуусу, шаардагы таза суунун тартыштыгы, жылуулуктун, коммуналдык тейлөөнүн начардыгы ж.б., маселелер шаардыктардын турмушун, жашоосун кыйындатты. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы экономикалык каатчылыктар менен кошожумушчулардын социалдык маселери чечилбей, алардын башка экономикалык мүмкүнчүлүгү жакшы аймактарга агылуусу б.а., ички жана сырткы миграция күч алды. Анын ичинде тоо-кен өндүрүшүндөгү дасыккан адистердин айрыкча орус тилдүү адистердин басымдуу бөлүгү башка мамлекеттерге биротоло көчүп кетишти. Тоо-кен өндүрүшүнүн төмөндөөсүнүн натыйжасында жана квалификациялуу адистердин башка аймактарга кетүүсү менен жумушчулардын катмарын жалаң жергиликтүүлөр түзүп калды. Мындан сырткары турмуш шарттын начарлашынан жергиликтүү элдин арасында миграциялык агым көбөйдү. 2000-жылдарга чейин Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр шаарларындагы курулган турак жайлар, социалдык имараттар, маданий мекемелердин көпчүлүгү бош калды.

Ал эми Көк-Жаңгактагы мамлекеттик көмүр кендери талкаланып, бузулуп тонолуп кеткен. Азыркы учурда 3 жеке жана 1 ачык акционердик коом көмүр өндүрүшөт, бирок алардын шаардын экономикалык абалына тийгизген таасири минималдуу [3]. Ошондой эле бир аз көмүр кендерин жергиликтүү эл өз алдынча легалсыз иштетишет. Буларды эл арасында «Апачи» деп атап аташат. Бул кендердеги кендердеги коопсуздукка эч кандай кепилдиктер жок. Мын-

дай көмүр кендери Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүрдө да бар. Мына ушундай коопсуздук чараларынын жоктугунан көмүр кендериндеги кырсыктар жыл сайын кайталанып, айрым жумушчулардын бейажал өлүмү менен коштолууда. Көк-Жаңгактагы көмүр өндүрүшү токтогондон кийин турмуш өткөрүү үчүн жергиликтүү тургундар өз турак жайларынын материалдарын сатып күн өткөргөн күндөр болгон [4]. Мындай абалдын себеби: көмүргө болгон суроо-талаптын жоктугу, шаардын негизги аймактардан алыс жайгашкандыгы. Көмүр өндүрүшүнүн сактап калуу аракеттеринин жоктугу, Көк-Жаңгак шаарынын шаар катары жоголуп бара жаткандыгынын негизги себеби.

Көк-Жаңгактан айырмаланып Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр шаарларында абал бир топ дурус. Анткени, алар калк жыш жайгашкан аймактарда, республиканын негизги жолдорунун боюнда жайгашкан. Үч шаарда тең көмүр өндүрүшү жанданган, Сүлүктүдөн Тажикстанга көмүр жыл бойу экспорттолот. Кызыл-Кыя жана Таш-Көмүрдөн өндүрүлгөн продукциялар республиканын түштүк аймагына эле эмес, түндүк тарабына даташылып турат. Бул болсо шаарлардын экономикалык өнүгүүсүнүн негизи болот. Мындан сырткары бул шаарларда соода-сатык, кичи-ишкерлик, мал чарбасы, дыйканчылык ж.б., жумуш менен алектенгендердин турмуш-тиричилиги көмүр өндүрүшүнө түздөн-түз байланышпайт. Айрыкча мындай шарт Кызыл-Кыя шаарында байкаларлык. Эң негизгиси аталган шаарларда шахтер-жумушчулардын туруктуу катмары бар. Бирок алардын жашоо шартына болгон мамлекеттик камкордук жетиштүү эмес. Азыркы учурда мамлекеттик көмүр кендери төрт шаарда 4 ал эми калган көмүр кендерин акционердик коомдор жана жеке менчик ээлери иштетишет. Бүгүнкү күндө жогоруда аты аталган көмүр кендериндеги шахтерлордун орточо эмгек акысы 12-16 миң сомду түзөт. Кээ бир шахтыларда жумушчулар казылган көмүрдүн 70% алышат калган 30% көмүр кенинин ээси алат [5]. Жумушчу менен кен ээсинин ортосундагы %дык бөлүштүрүү болгон көпчүлүк шахталарда жумушчулар үчүн коопсуздук эрежелери толук сакталган эмес. Мындай тобокелчиликке баруунун себебинин өзү жумушчулардын иштөө шартынын төмөндүгүнөн кабар берет. Ошентсе да акыркы жылдарда аталган шаарлардын калкынын санынын өсүүсүн төмөнкү таблицалык көрсөткүчтөн байкаса болот:

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 3, 2021

Шаар	1939-жыл	1959-жыл	2009-жыл
Кызыл Кыя	15104	30201	44100
Сүлүктү	9879	18865	20700
Көк Жаңгак	8416	17352	10500
Таш Көмүр	3198	13755	35530
Жалпы	36579	80173	110830[6]

Кийинки мезгилде көмүр өндүрүү бир топ төмөндөп кеткендигине карабастан Көк-Жаңгак шаарынан башка кендүү шаарлардын калкынын өскөндүгүн байкайбыз.

Акыркы мезгилде көмүр өндүрүшүнүн абалы бир аз чыңдалып, ага тартылган ички, тышкы инвестициялардын негизинде көмүр өндүрүү тармагы кайрадан жанданууда. Бирок дале көмүр өндүрүү тармагында чечилбеген маселелер арбын. Көмүр өндүрүү бул шаарлардагы негизги өндүрүш тармагы катарында кала берүүгө тийиш. Булаймактардагы тоо-кен байлыктарын өндүрүү үчүн финансылык каражаттарды тартуу жана бул тармакта жагымдуу инвестициялык климат түзүүнү уюштурууну колго алуу зарыл. Себеби: табигый ресустар жетиштүү бул аймактарда шартты кайра түзүүгө кенири мүмкүнчүлүктөр бар.

Адабияттар:

1. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии. - Ф., 1963. 12-бет.
2. Кыргызстан тарыхы энциклопедиясы. – Бишкек, 2003.
3. Көк-Жаңгак шаарынын паспорту (2010).
4. Маалымат берүүчү: Аттокур Токтоболтов (1953-жылы туулган) мурдагы Көк-Жаңгак шаарынын тургуну азыркы мезгилде Сузак районунун Маркай айылынын тургуну.
5. Маалымат берүүчү: Аалы Сагынбаев (1979-жылы туулган) Көк-Жаңгак шаарынын тургуну. (2015)
6. Кыргыз Республикасында 2009-жылы Эл жана турак жай фондунун каттоонун жыйынтыктары.
7. Эгемназаров Д.Э., Эралиев Ы.С. Зарождение и развитие угольной промышленности кыргызстана в конце XIX - в начале XX веков (на примере юго-запада республики). Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2007. №. 3-4. С. 101-103.